

ВІД ЗАДУМУ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ: ЯК МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ СТАВ ПРОФЕСОРОМ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

В. В. Тельвак

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
telvak1@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

В. П. Тельвак

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
viktoriatelvak75@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

С. А. Журавльов

Інститут української археології та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України
zuravlovsvatoslav27@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7875-4038>

Ключові слова: М. Грушевський, Львівський університет, кафедра історії України, В. Антонович, «нова ера».

У статті з'ясовано обставини призначення М. Грушевського професором кафедри історії України у Львівському університеті. Доведено, що його переїзд до Львова уможливило вдале поєднання низки суб'єктивних (усвідомлення учасниками акції історичної унікальності моменту, що змушувало пріоритезувати національний обов'язок перед приватним інтересом) і об'єктивних (високий рівень культурної та політичної самоорганізації піддавстрійських українців) чинників. Наголошено, що особливо складні завдання стояли перед В. Антоновичем, який розуміючи незамінність своєї кандидатури на початку переговорів, усвідомлював непід'ємність викликів новоствореної кафедри. У підсумку йому вдалося відтермінувати час відкриття кафедри на рік, коли його визначний вихованець здобув магістерський ступінь. Епохальна для української інтелектуальної культури результативність діяльності Грушевського-професора довела виправданість сподівань його вчителя.

FROM CONCEPT TO REALIZATION: HOW MYKHAILO HRUSHEVSKY BECAME A PROFESSOR AT THE UNIVERSITY OF LVIV

V. V. Telvak

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

V. P. Telvak

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

S. A. Zhuravlov

*Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine*

Keywords: M. Hrushevsky, University of Lviv, Department of Ukrainian History, V. Antonovych, «New Era».

The aim of the study is to clarify the circumstances surrounding M. Hrushevsky's nomination as professor of the Department of Ukrainian History at the University of Lviv. The methodological foundation of the work is based on an interdisciplinary approach. Particular emphasis is placed on the struc-

tural-functional and systemic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method, guided by the principles of objectivity and historicism. The study also employed methods of periodization, classification, and typologization. The scientific novelty of the article lies in an attempt to provide a holistic reconstruction of the process by which M. Hrushevsky was appointed to the Department of Ukrainian History at the University of Lviv.

Conclusions. The reconstruction carried out in the study demonstrated that M. Hrushevsky's relocation to Lviv to assume the position of professor of the Department of World History with special emphasis on the past of Eastern Europe at the University of Lviv became possible through a successful combination of several subjective and objective factors. Among the latter were the relatively high level of cultural and political self-organization of the Ukrainians under Austrian rule, who, from the time of the «Spring of Nations» to the end of the 19th century, had convincingly justified and persuaded the public of the need for a native-language higher education system in general and the establishment of a Department of Ukrainian History at the University of Lviv in particular. Among the subjective factors, the personal element played a decisive role, as both the Lviv and Kyiv initiators of this cultural endeavor, as well as the candidates for the chair, were fully aware of the historical significance of the moment and therefore unhesitatingly prioritized their national duty over personal interest. In this situation, V. Antonovych found himself in a particularly difficult position. Understanding his own indispensability as a candidate at the beginning of negotiations, he was also acutely aware of the considerable challenges the newly established department would face. By skillfully maneuvering among the Galician narodovtsi (national activists), Viennese bureaucrats, and Kyiv hromada members, he successfully managed to postpone the department's opening for a year, right until his outstanding student had obtained his master's degree. The intense emotions of those involved in establishing the department reflected the complexity of this process, but the risks it entailed were fully justified by the epoch-making results of Hrushevsky's subsequent scholarly and intellectual work as a professor.

Постановка проблеми. Львівська доба життя та діяльності Михайла Грушевського незмінно перебуває у фокусі уваги дослідників його творчості. Це зумовлено кількома обставинами. Йдеться, передусім, про вражаючу масштабність тогочасних наукових, організаційних та громадських здобутків ученого, завдяки яким молодий вихованець школи Володимира Антоновича напередодні Першої світової війни став одним із найбільш авторитетних і впізнаваних в очах чужинців представників українства. Також згадана увага зумовлена добре збереженою джерельною базою – на сьогодні видано щоденник та значний обсяг епістолярію М. Грушевського і його колег, мемуари сучасників, діловодні матеріали багатьох інституцій та ін. Все це уможливорює реконструювати події передвоєнного двадцятиліття життя історика подекуди за днями та, в деяких випадках, навіть за годинами. Про жодну іншу главу життєпису історика ми не маємо так багато інформації.

Натомість, про обставини, що привели київського магістра до Галичини, і по сьогодні оповідається надзвичайно стереотипно. В уявленнях

багатьох сучасних історіографів, потрапляння М. Грушевського на львівську кафедру було наперед визначено ініціаторами польсько-українського порозуміння, яке ввійшло до історії під назвою «нової ери». Втім, доступні на сьогодні численні різнопланові документи (щоденники, мемуари, справочинство Львівського університету та ін.) нашоухують на думку, що приїзд молодого вченого до столиці коронного краю Австро-Угорської монархії став радше результатом щасливого для української культури збігу обставин. Їх реконструкції й присвячене наше дослідження.

Аналіз наукових досліджень і публікацій.

Початок науковому з'ясуванню проблеми перенесення М. Грушевського з Києва до Львова поклав Любомир Винар, опублікувавши віднайдені ним у віденських архівах урядові документи про заснування кафедри східноєвропейської історії та призначення на неї вихованця школи В. Антоновича¹.

¹ Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення М. Грушевського професором Львівського університету. *Український історик*. 1986. Ч. 3–4. С. 76–81.

Подальша історіографія, як діаспорна², так і сучасна³, тривалий час фактично популяризувала спостереження засновника грушевськознавства. Їхне переосмислення і поглиблення запропонували дослідники львівської доби життя автора «Історії України-Руси» Віталій Тельвак, Василь Педич та Костянтин Курилишин. У низці публікацій⁴, використовуючи матеріали архіву Львівського університету, листування залучених до акції осіб і тогочасну публіцистику, вони торкнулися й обставин перенесення М. Грушевського на Наддніпрянщину. Втім, цілісна картина визрівання й втілення ідеї надання молодому вченому львівської професури на сьогодні відсутня. Це і зумовило актуальність обраної теми.

Метою статті є з'ясування обставин призначення М. Грушевського професором кафедри історії України у Львівському університеті.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, слід дещо сказати про саму генезу ідеї відкриття у Львівському університеті кафедри української історії. Вперше потреба її заснування була піднесена на з'їзді українських студентів з Галичини та Буковини, що відбувся 17 вересня 1880 р. у Коломиї. Відповідно до його рішень, в 1881 р. делегація студентів внесла відповідну петицію до академічного сенату Львівського університету про заснування кафедри української історії. Сенат на це звернення відповів своїм листом 28 липня 1881 р., в якому зазначив, що «на тепер» не може позитивно розглянути бажання української молоді⁵. Попри відмовну відповідь, відтоді питання

кафедри української історії у Львівському університеті не сходило з порядку денного галицьких політиків.

Особливо докладно це питання у своїх відомих «Споминах» висвітлив визначний галицький громадський і культурний діяч Олександр Барвінський, який був найбільше занурений у цю справу. За його свідченнями, в середині 1880-х рр. ідея відкриття кафедри української історії набула нового звучання з огляду на постання у Львівському університеті кафедри історії Польщі. За втілення цієї ідеї в життя взяли галицькі громадські діячі народовецької орієнтації, а також їхні наддніпрянські однодумці, об'єднані у Київську Громаду. Йдеться, насамперед, про О. Барвінського та ін., що були творцями Літературного, а відтак Наукового товариства імені Шевченка. Їм вдалося зацікавити цією справою князя Адама Сапегу, який мав добре налагоджені контакти з віденськими бюрократами, в першу чергу з міністрами бароном Паулем Гаучем і графом Густавом Кальнокі, що від них залежало переведення цього задуму в практичну площину. В тогочасних планах ініціаторів утворення кафедри її мав посісти найбільш авторитетний у той час українознавець – професор Університету святого Володимира в Києві В. Антонович, який прихильно поставився до цього задуму. Втім, недуга та самоусунення від справи А. Сапегу відібрала проєкту шанси на реалізацію⁶.

«Друге дихання» ідея створення кафедри історії для корінного населення Східної Галичини у львівській альма-матер отримала на початку 1891 р., коли внаслідок дострокових виборів до віденського парламенту потрапили політики-народовці, а серед них й ініціатор цілої справи О. Барвінський. Переводячи кафедральну справу в практичне русло, він радився з В. Антоновичем, який у січні 1891 р. приїздив до галицької столиці у справі обговорення практичних параметрів угодової польсько-української акції, серед яких було й утворення кафедри історії України у Львові. За тогочасними словами Михайла Павлика, київський учений у розмовах з львівськими українцями відверто зізнавався, що «старається тут о кафедру української історії, котру йому дехто з поляків обіцяв»⁷.

ців 1848–1914 на підставі споминів. Жовква: Друкарня оо. Василіян, 1926. С. 182–183.

⁶ Барвінський А. Заснування катедри історії України в Львівському Університеті. *Записки НТШ*. 1925. Т. 141–143. С. 4–5.

⁷ Драгоманов М. П., Павлик М. І. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / зладив Михайло Павлик ; видав Лев Когут. Чернівці : З друкарні т-ва «Руська

² Тельвак В., Сабінський М. «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повоєнного двадцятиліття. *Етніак*. 2022. 1 (37). С. 100–109.

³ Батенко Т. До питання про заснування кафедри історії Східної Європи у Львівському університеті. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів, 1995. С. 23–24; Онопрієнко В. Перша кафедра української історії. *Київська старовина*. 1994. № 4. С. 76–81; Зашкільняк Л. М. Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.). *Український історик*. 1996. Ч. 1–4 (128–131). С. 114–138.

⁴ Тельвак В., Курилишин К., Тельвак В. Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. Випуск 28. С. 347–371; Telvak V., Pedych V., Telvak V. Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. 2021. Vol. 20. P. 239–261; Тельвак В. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16; Telvak V., Telvak V. The First Institutional Encyclopaedia in Ukraine. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: Entsyklopediya (Shevchenko Scientific Society: Encyclopaedia). *Studia Historiae Scientiarum*. 2022. Vol. 21. P. 423–432.

⁵ Левицький К. Історія політичної думки галицьких україн-

Відповідно до домовленостей з поляками та наддніпрянцями, вже 20 червня 1891 р. при обговоренні бюджету міністерства освіти О. Барвінський уперше з парламентської трибуни озвучив питання про необхідність відкриття у Львівському університеті кафедри української історії. Відтоді він з властивим собі прагматизмом наполегливо вирішував численні проблеми, які поставали на шляху до цієї важливої національної справи. Змальовуючи їх, політик у спогадах писав: «Тут виринали і перехрещувалися всякі сумніви, труднощі і перепони з наукового, національно-політичного, віросповідного і фінансового становища, котрі треба було пояснювати, поборювати й усувати, щоби дійти до бажаної мети»⁸.

Деталізуючи щойно згадані проблеми, О. Барвінський відзначив, що попри загалом співчутливе ставлення до ідеї відкриття кафедри, зумовлене польсько-українським зближенням, першочергові клопоти виникли з її назвою. Йшлося про те, що віденські чиновники вважали дисциплінарну номенклатуру «українська історія» не тільки ненауковою, але й небезпечною з політичних мотивів. Насамперед, вони очікували спротиву такій назві з боку польських володарів краю, що вважали її невідповідною власній традиції «родинного» трактування українців, яких послідовно називали русинами. Також етнонім «український» міг викликати непотрібні для віденської влади протести з боку російських чиновників, адже був під забороною в імперії Романових. Зрештою, було висунуто слушне припущення, що згаданий етнонім сприятиме загрозливій для єдності населення коронного краю націоналізації свідомості українців. Ці міркування знайшли відображення в підписаному 22 березня 1892 р. міністром освіти П. Гаучем документі, в якому загалом було підтримано ідею українських депутатів. Він наголосив, що оскільки українська історія не може вважатися «конкретною наукою», у Львівському університеті варто заснувати другу кафедру всесвітньої історії з викладовою українською мовою, що мала б фокусуватися на минулому Східної Європи⁹.

Іншою поважною проблемою була кандидатура претендента на кафедру. Клопіт полягав у тому, що складно було спрогнозувати реакцію на запрошення до консервативної католицької країни

В. Антоновича – людини православної віри, що мала драматичну історію розриву з польською громадою на Наддніпрянщині. Втім, з огляду на те, що галичани наполягали на кандидатурі київського професора, П. Гауч мусів із цим погодитися. Так, у згадуваному вище документі він вказав, що галицький намісник Казимир Бадені, пропонуючи йому можливих претендентів на таку кафедру, «звернув особливу увагу увагу на двох викладачів [...], а саме університетських професорів Антоновича в Києві і Левицького у Кракові, обидва вони українці та відомі автори з ділянки європейського сходу»¹⁰. Прикметно, що П. Гауч не вважав за потрібне у той час розголошувати факт україномовного викладання, як і можливість призначення на кафедру вченого з підросійських земель. Під цим документом містився дозвіл імператора Франца Йосифа на відкриття «другої кафедри загальної історії у Львівському університеті, починаючи шкільним роком 1893/94 за умови, що вона отримає конституційний дозвіл щодо необхідних заходів». Згаданий декрет цісаря датовано 31 березня 1892 р.¹¹.

Як згадувалося вище, галицькі українці бачили професором нової кафедри лише В. Антоновича. Їм йшлося про крупний науковий авторитет київського професора та його впізнаваність у середовищі західноєвропейських дослідників минулого. Розумів це і сам засновник київської джерелознавчої школи, тож погоджувався на те, щоби львів'яни оперували його ім'ям в переговорах з віденськими бюрократами. Втім, дійсні наміри В. Антоновича були геть іншими – він планував проторити своїм ім'ям шлях до відкриття кафедри і віддати її найвидатнішому своєму вихованцю М. Грушевському. Про це ми дізнаємося зі щоденника та «Автобіографії» останнього. Він згадував, що на початку 1891 р. В. Антонович, повернувшись із закордонного від'їждження, повідомив М. Грушевському про близьку перспективу відкриття у Львівському університеті кафедри всесвітньої історії з українською мовою викладання, яка по суті мала бути кафедрою історії України. Київський магістр знав, що галицькі українці хотіли бачити на чолі цієї кафедри самого В. Антоновича. Проте останній, з огляду на низку особистих обставин, не погодився на таку пропозицію та порекомендував замість себе М. Грушевського. «План сей, – згадував він пізніше в «Автобіографії», – був прийнятий мною з ентузіазмом супроти того значіння, яке прив'язувано тоді в українських кругах галицькому рухові: в Галичині надіялися сотворити всеукраїнське

Рада», під зар. Ів. Захарка. Т. 6 : (1890–1891). 1910. С. 105.

⁸ Барвінський А. Заснування катедри історії України в Львівському Університеті. С. 6.

⁹ Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення М. Грушевського професором Львівського університету. С. 82.

¹⁰ Там само. С. 83.

¹¹ Там само. С. 84.

культурне огнище, літературне й наукове, працею літератів і учених всеї України, і здобутками його проломити систему проскрипції українського слова й національності в Росії, підняти в ній національний рух і т. д.»¹².

Студентський щоденник відбиває настрої молодого історика з приводу вчительової пропозиції – з одного боку, це, звісно, тишило його самолюбство, з іншого – накладало величезну відповідальність. У щоденнику Михайло занотував: «Важно те, що поставлено мою професуру дуже рішуче, аж міні се було прикро, тим більше, що заздалегідь се не було обмірковано. Хочу за се балакати сьогодні з В[олодимиром] Б[оніфатійовичем]»¹³. Через кілька днів така розмова відбулась і співбесідники «вийшли зовсім солідарні»¹⁴. Справа відкриття кафедри та запрошення молодого дослідника до Львова збуджувала його увагу великими перспективами роботи на користь українській справі. 21 січня 1892 р. він записав у щоденнику, що «дуже вже вона [справа з кафедрою] міні далася в тямки», а 24 січня – «[...] надокучила міні та кафедра, все лізе в голову». Цікаво, що про ці розмови В. Антоновича з учнем не знали не тільки галицькі ініціатори відкриття львівської кафедри, але й занурений у справу киянин Олександр Кониський. В свою чергу, і початкуючий історик не здогадувався, що вчитель веде з ним розмови без порозуміння з наддністрянцями.

Відтоді, як М. Грушевський дав принципову згоду на переїзд до Львова, його вчитель почав готувати львівських приятелів до заміни своєї кандидатури. Щоправда, робив він це у дещо дивний спосіб, адже ще в квітні 1893 р. в листі до О. Барвінського висував фінансові умови стосовно грошової компенсації дружині та дітям у випадку передчасної смерті¹⁵. Разом із тим, на неодноразові запити львів'ян про остаточну згоду посісти кафедру, В. Антонович відповідав ухильно, щоразу піднімаючи в листах все нові обставини, що нібито перешкоджають йому прийняти рішення. Це викликало у середовищі галичан зростаючі побоювання щодо успіху цілої справи, адже питання кандидатури професора було ключовим. Відтак вони делегували до Києва своїх

представників, щоб обговорити справу на місці із самим В. Антоновичем. Так, на початку 1893 р. з цією метою зі Львова до Києва приїздив редактор львівської газети «Діло» Іван Белей¹⁶. Але нічого певного йому не вдалося з'ясувати, що утвердило занурених у справу осіб у їхніх підозрах щодо небажання В. Антоновича переїздити до Львова. Вираз цьому занепокоєнню дав О. Кониський у листі до О. Барвінського, в якому підсумував візит І. Белей: «З Пасічника [В. Антоновича] мабуть не буде нічого»¹⁷.

Вочевидь, В. Антонович і сам розумів, що надалі не можна зволікати з остаточним рішенням. При цьому він вирішив вдатися з поясненнями не до ініціатора цілої справи О. Барвінського, а до професора Львівського університету Омеляна Огоновського. В своєму листі, написаному французькою, київський діяч заявив, що з огляду на родинні відносини та поважний вік не може прийняти пропозиції кафедри¹⁸. Власне в цьому листі він уперше публічно повідомив, що вважає за доцільне делегувати на кафедру свого найкращого вихованця М. Грушевського. О. Огоновський поінформував ініціаторів заснування кафедри про лист київського колеги. Відмова В. Антоновича викликала справжню паніку в середовищі галицьких прихильників політики «нової ери», адже могла звести нанівець багаторічні зусилля по відкриттю першої в історії нашої науки університетської кафедри української історії. У «Споминах» О. Барвінський згадує, що «ся вість була для мене неначе громове пораженє, бо протягли і трудні мої заходи для здійсненя сеї далекосяглої гадки в одній хвилі розвівалися неначе мрака. З яким отже лицем міг я тепер стати перед міністрами і намісником, з котрими я на всі можливі лади обговорював сю справу [...]»¹⁹.

Польські прихильники «нової ери» К. Бадені та знаний історик, голова крайової шкільної ради Міхал Бобжинський, дізнавшись про зміст листа В. Антоновича до О. Огоновського, почали напівофіційні зносини з М. Грушевським за посередництва референта університетських справ радника Шавловського. Останній у своїх листах запитував магістранта, чи той погодився б кандидувати на львівську кафедру. Ці листи він пересилав через

¹² Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. *Великий Українець: Матеріали з життя і діяльності М. С. Грушевського*. Київ: Веселка, 1992. С. 200.

¹³ Грушевський М. *Щоденник (1888–1894 рр.)*. Київ, 1997. С. 131.

¹⁴ Там само. С. 132.

¹⁵ Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення М. Грушевського професором Львівського університету. С. 78–79.

¹⁶ Зашкільняк Л. М. Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.). С. 131.

¹⁷ Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення М. Грушевського професором Львівського університету. С. 79.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Барвінський О. *Спомини з мого життя*. К.: ВД «Стилос», 2010. Том. 2. С. 626.

руки О. Кониського, який був вражений поведінкою В. Антоновича, назвавши її «баламутством»²⁰. Заскочений був і М. Грушевський, адже уявляв собі, що пропозиція посісти кафедру надійде вповні офіційно. О. Кониський відчув цю розгубленість молодого вченого, тож наполегливо радив йому негайно відповісти цілковитою згодою, щоб не запропастити цілу кафедральну справу. На щастя, М. Грушевський послунався свого наставника. Від пережитого стресу О. Кониський навіть зліг із черговим загостренням серцевої недуги.

Водночас, О. Барвінський ще плекав надію вплинути на свого наддніпрянського приятеля. У порозумінні з галицьким намісником він укотре в грудні 1893 р. вирушив до Києва, щоб своїм красномовством переконати колегу. На зустрічі з В. Антоновичем в оселі О. Кониського, куди був запрошений також М. Грушевський, О. Барвінський «гарячими словами» зобразив потребу переїзду київського професора до Галичини. Втім, як знаємо, відмова останнього була добре обдумана й визначена задовго до розмови. Разом із тим, як згадує О. Барвінський, В. Антонович на його прохання відповів: «Возьміть мого найліпшого ученика, п. Грушевського, він виконає дуже добре свою задачу, будете ним вдоволені»²¹. Резонні зауваження О. Кониського та О. Барвінського, що Галичина потребує «готового авторитета», котрим молодому вченому лише доведеться стати, очікувано не змінили позиції В. Антоновича. Тож галицький політик «був приневолений вернути з тою думкою до Львова, щоби тепер довести до іменования професором Михайла Грушевського»²².

Перед О. Барвінським постало непросте завдання добитися перед очільниками краю та освітнього міністерства визнання київського магістранта гідним університетської кафедри та посади звичайного професора, для чого відповідно до освітніх практик того часу необхідно було мати не тільки докторат, але й габілітацію – ні того, ні іншого М. Грушевський у той час не мав. Про складність нового виклику говорить те, що О. Барвінський у своїх листах до приятелів та в «Споминах» багаторазово, зі зрозумілою образою на В. Антоновича, згадував про неочікувані проблеми. Їх вирішення зайняло чимало часу, тож дату відкриття кафедри довелося відкласти на рік – до жовтня 1894 р.

Деякого часу також вимагало полагодження справ самого М. Грушевського. Йшлося, насамперед, про переконання його в необхідності зміни громадянства та прийняття присяги цісарю. М. Грушевський пристав на цю вимогу за умови, що російська влада не матиме нічого проти. Принагідно згадаємо, що попри багаторазові нагадування з боку австрійських чиновників, вчений так і не змінив підданства. Важливою для молодого історика була й думка батьків стосовно переїзду в іншу державу. Як знаємо з листа О. Кониського, після нетривалих роздумів вони надіслали синові своє благословення. Таким чином з боку молодого номінанта всі проблеми були полагожені.

Після остаточного зречення В. Антоновича і висунення на заміщення кафедри кандидатури його учня галицькі українці почали знайомити місцеву публіку з М. Грушевським. З цією метою львівська преса опублікувала декілька дописів про майбутнього професора. Так, на шпальтах «Діла» відверто пояснювалося, що оскільки серед галичан немає потрібної за фаховим рівнем кандидатури, кінечним є запрошення історика з Наддніпрящини. При цьому, йшлося далі, розраховувати на переїзд до Львова В. Антоновича не варто з огляду на його похилий вік і підірване у протистоянні з царатом здоров'я. Тож залишається лише шукати потрібного вченого серед вихованців знаного київського українця – при цьому таких, котрі ще не пов'язали свою долю з котримсь із російських університетів, але вже проявили себе в науці. Таким чином анонімний дописувач «Діла» підвів свого читача до безальтернативності кандидатури найкращого вихованця київської школи: «П. Грушевський своєю «Історією Киевской земли» став відомим у слов'янському світі науковому, а фахова критика російська і польська віддала його праці заслужену похвалу. Отже, як зі сторони наукової кваліфікації загально признано М. Грушевського способним до евентуального обняття кафедри рускої історії у Львові, так ще з другої сторони М. Грушевський евентуально найлегше міг би катедру цю обняти, іменно з того погляду, що він досі ще, так сказати-би, не прикував себе, як інші, старші від нього історики, до якогось російського університету»²³.

З огляду на згадані обставини, М. Грушевський доклав неабияких зусиль з підготовки до видання томів актів Барського староства та закінчення тексту магістерської дисертації. Він слушно вважав, що прибуття у Львів на посаду звичайного

²⁰ Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення М. Грушевського професором Львівського університету. С. 80.

²¹ Барвінський О. Спомини з мого життя. С. 628.

²² Там само. С. 629.

²³ Катедра руской истории на университете львовском. *Дело*. 1893. Ч. 187 и 188. С. 1.

професора у віці 28 років без наукового ступеню не дозволило б йому здобути належний авторитет серед колег по університету. Про тогочасну зайнятість історика дають уявлення стрічки з листа до Ганни Ямпольської: «Праці багато, якби в добі було 60 годин замість 24, то, мабуть, було би достатньо для мене. Тоді б я міг впоратися і з поточними справами, і працювати в архіві для дисертації, і готуватися до магістерського іспиту, і підтримувати взаємини з добрими людьми»²⁴.

Відповідно до наказу Міністерства віросповідань і освіти у Відні, навесні 1893 р. було оголошено конкурс на заміщення посади професора новоствореної кафедри. Як свідчить протокол засідання професорської колегії філософського факультету Львівського університету, при виборі кандидатів її члени вповні усвідомлювала політичну вагу нової кафедри: «Мірилом має бути не лише наукова вартість опублікованих друком праць панів кандидатів, але, і то передовсім, треба мати на увазі призначення нової кафедри та завдання, які стоятимуть перед новопозакликаним професором. Наш коронний край є висунутим на північно-східний край сторожем західної культури, наша альма-матер має нелегке, але почесне завдання бути її здалеку помітним світилом. А яка з наукових дисциплін може дати більш придатне для цього паливо, як не історична наука? Професор новоствореної кафедри повинен буде, з одного боку, ознайомлювати університетську молодь з історично-літературними продуктами Сходу, з іншого ж – опрацьовувати та застосовувати їх у дусі Заходу»²⁵.

До участі в конкурсі зголосилися три кандидати: В. Антонович, М. Грушевський та В. Мількович. Два українські члени професорської колегії філософського факультету – старорусин І. Шараневич та народовець О. Огоновський – запропонували відмінне розуміння пріоритетності цих кандидатів. Так, перший вказав, що найбільш відповідним номінантом був би знаний галицький історик Юліан Целевич. Втім, зазначив він, після його передчасної смерті залишилося лише три кандидати, «чій кваліфікація та придатність для цієї посади пройшла відповідну перевірку». Відтак, І. Шараневич віддав першість київському професору, на друге місце поставив В. Мільковича, а на третє – М. Грушевського. Надання І. Шараневичем пере-

ваги В. Мільковичу, який мав значно скромніші за київського магістранта наукові здобутки, можна пояснити подібністю їхніх ідейних симпатій, адже обидва були помітними діячами русофільства. Натомість, О. Огоновський на перше місце поставив В. Антоновича, на друге – його вихованця, третє ж віддав В. Мільковичу²⁶.

Професорська колегія філософського факультету, вивчивши подані на конкурс праці, висловилися стосовно переваг і недоліків кожного з трьох претендентів. У випадку М. Грушевського було відзначено, що він «добре обізнаний з російськими історичними джерелами та з найновішими російськими історичними публікаціями, володіє багатим історичним матеріалом»²⁷. Монографію молодого вченого з історії Київської землі львівські вчені визнали дуже вдалою: «Автор працював над своєю книгою надзвичайно старанно, з великою ретельністю зібрав матеріал, і якщо метою його роботи було опрацьовувати окрему історію Київської землі, вирізавши її, так би мовити, з історії всієї російської землі, то він її досяг»²⁸. Разом із тим, оскільки тогочасні праці М. Грушевського базувалися на опублікованому джерельному матеріалі, львівські професори вказали, що «йому бракує наукової історичної методики [...] підставою якої є точний критичний розбір джерел, через це малим є його внесок у збагачення історичної науки»²⁹. Також вони висловили жаль, «що такий здібний і пильний молодий науковець знає лише слов'янські мови, що трохи обмежує його науковий світогляд»³⁰. Вочевидь, тут йшлося про те, що всі подані на конкурс праці М. Грушевського було опубліковано лише російською й українською. Бо ж зрозумілим було те, що випускник класичної гімназії та історико-філософського факультету мусив володіти кількома мовами. Загалом же, підсумовували члени колегії, через чималі знання претендента в галузі східнослов'янської історіографії та українознавчу спеціалізацію, «його варто взяти до уваги».

Зрозуміло, що своєю кандидатурою В. Антонович лише хотів проторувати дорогу учневі і це йому зрештою вдалося. Адже після голосування професорської колегії, кандидатура В. Мільковича

²⁶ Тельвак В., Радченко О., Яценюк Т. Пропозиція філософського факультету Львівського університету щодо кандидатури професора кафедри історії України: текст документу та контекст подій. *Вісь Європи*. 2024. Вип. 5. С. 23–41.

²⁷ Там само. С. 36.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету. С. 79.

²⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК). Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 273. Арк. 27 зв.

²⁵ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Л.: ЛА «Піраміда», 2014. С. 272.

відпала, оскільки проблематика наданих ним на конкурс наукових праць виявилася далекою від кафедрального профілю. А оскільки київський професор, посилаючись на поважний вік, зняв свою кандидатуру, єдиним претендентом залишився М. Грушевський. Тож львівським ученим не залишилося нічого іншого, як рекомендувати його міністерству на посаду професора новоствореної кафедри. Щоправда, колегія філософського факультету, приймаючи до свого грона 27-літнього історика без докторського ступеня, вирішила себе убезпечити трирічним випробувальним терміном для нього. Підсумовуючи обрання київського магістранта на львівську кафедру, ми цілком погоджуємося зі спостереженням Святослава Пахолківа: «Отож, призначення Грушевського було подвійною удачею. Передусім пощастило йому самому, бо професорська колегія в його молодому віці побачила шанс початку з чистого аркуша, а галицькі українці отримали значну користь від подальшої діяльності Грушевського у Львові»³¹.

Цікаво, що віденські бюрократи збирали інформацію не лише про наукову кваліфікацію кандидатів, але й про їхні політичні переконання. В австрійських архівах Л. Винарові вдалося відшукати офіційну характеристику міністерства віросповідань і освіти на М. Грушевського. Громадське кредо молодого київського претендента в ній було охарактеризовано доволі об'єктивно: «Він належить до напрямку молодорутенських націоналів так званого українського напрямку, отже він не є прихильником ні панславістичних, ні крайньо націоналістичних тенденцій»³². Очевидно, такі політичні вподобання цілком задовольняли і столичну, і краєву адміністрацію, бо жодних застережень з цього приводу не виникло.

27 березня 1894 р. з канцелярії австрійського міністра віросповідань і освіти фон Мадрискі на ім'я імператора Австро-Угорщини було надіслано звернення з проханням іменувати М. Грушевського професором другої кафедри всесвітньої історії з особливим оглядом Сходу Європи у Львівському університеті³³. Результатом цього звернення був підписаний імператором 11 квітня 1894 р. рескрипт, який номінував «стипендіата» М. Грушевського звичайним професором Львівського університету з вступом у силу з 1 жовтня того ж

року. Ця новина викликала піднесення в українських патріотичних колах. Львівська газета «Діло» писала: «Новоіменований проф. М. Грушевський [...] чоловік молодий, в найкращому віці для професорської і наукової праці, один із найздібніших молодих учених школи В. Антоновича [...]. На такій науковій силі здобуде львівський університет, здобуде руська молодь університетська, здобуде справа руська і поза університетом. Проф. М. Грушевський стане у нас сполучником наукових інтересів між австрійською і російською Україною-Руссю [...]»³⁴. Чималою радістю була й серед творців ідеї заснування львівської кафедри. Так, О. Кониський у листі від 19 квітня 1894 р. до Митрофана Дикарева писав: «Порадійте нашій вельми важній новині: на кафедрі історії у Львові цісар затвердив звичайним професором Грушевського. Особисто для мене – се невимовно велика радість! От се той момент, з якого почнеться історія нашої національної освіти і культури»³⁵. Подібними були й емоції іншого ініціатора справи О. Барвінського, який у листі до молодого колеги писав: «Се нас [номінування М. Грушевського професором – Авт.] незвичайно врадувало і я перший поспішаю Вам заявити сю щирю і сердечну втіху і найгорячішу для Вас вітання до вельми важного діла»³⁶.

Відзначимо, що поряд із такими піднесеними оцінками та очікуваннями, знайомі з ментальними особливостями галицьких українців наддніпрянці висловлювали побоювання стосовно складнощів адаптації молодого професора у Львові. Їх надзвичайно відверто ініціатору закладання кафедри О. Барвінському висловив у своєму листі опікун М. Грушевського у суспільно-політичних справах О. Кониський. «Я не можу не признавати, яку велику жертву дасть він [М. Грушевський], вволивши нашу волю і страшенно боюся, щоб за єго жертву не віддячили єму у вас там обльованнем. Будемо зовсім щиро й отверто говорити, бо справа єго вельми причеплена до нашої (значить і Вашої) совісти. Ваші люде – се факт – не переносять жадної конкуренції наших людей і звикли тільки нашими руками загрибати жар, а головна річ – завжди і в усему давати перед і перевагу своєму тільки за те, що він свій і коли їм здається, що наш чоловік може хоч трохи шкодити своєму, то нашого

³¹ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. С. 278.

³² Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету. С. 79.

³³ Там само. С. 85–86.

³⁴ Новини. *Діло*. 1894. Ч. 84. С. 1.

³⁵ Возняк М. Ол. Кониський і перші томи «Записок» (3 додатком його листів до Митрофана Дикарева). *Записки НТШ*. 1929. Т. 150. С. 375.

³⁶ Тельвак В., Дядюк М., упоряд. Листування Михайла Грушевського. Т. 7: Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським. Львів; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2018. С. 42.

можна тоді і геть! [...] Отже чи не станеться так і з Хлопцем? Він людина високо чесна, гуманна, кротка і безмежно перенятлива, а працювати доведеться єму серед егоїстів, в краю вельми деморалізованому, де інтрига і капости поза плечима річ звичайна і де не мине він великих прикrostів. Отже чи не зроблять ваші люде так, щоб він мусів тікати? На мою думку се легко може статися. Не висловив я єму сеї думки, але не хочу таїтися з нею перед Вами і перед Вашими людьми. Нехай вони подумают про се. [...] Тяжко б було міні доживати і вмирати, коли б крий Боже! Хлопець за свою жертву зазнав обпльовання!!»³⁷. Як знаємо, побоювання київського кореспондента виявилися, на жаль, пророчими.

Після захисту дисертації 24 травня 1894 р. М. Грушевський завершував пов'язані з магістерською дисертацією видавничі справи та готувався до майбутніх лекцій. Як свідчить його тогочасний епістолярій, новоіменованому професору видавалася обтяжливою потреба розширення проблематики кафедри з минулого українських теренів до історії цілого східноєвропейського обшару. Втім, згодом накинений номенклатурою кафедри обов'язок викладати курс історії Східної Європи виявив свої додатні можливості. Насамперед, йдеться про розширення вченим подієвого контексту при реконструкції українського минулого. Також завдяки цьому курсу до викладацької аудиторії М. Грушевського потрапили студенти неукраїнського походження³⁸, що сприяло популяризації його історіографічних гіпотез у польському³⁹, російському⁴⁰, чеському⁴¹, румунському⁴²,

німецькому⁴³, французькому⁴⁴ та інших історіографічних середовищах.

У цей час М. Грушевський нав'язує перші епістолярні контакти з адміністрацією Львівського університету, пропонуючи та обстоюючи власне бачення як номенклатури навчальних українознавчих курсів, так і специфіки їх викладання. Так, погоджуючи з деканом філософського факультету Антонієм Каліною своє навчальне навантаження, М. Грушевський окремо відзначав потребу запровадження наукового семінару для студентів, наголошуючи, що «семінарій гля студієвання джерел [...] уважаю потрібним при викладі давнього періоду історії руської»⁴⁵.

Поступово занурюючись у галицькі справи, М. Грушевський в листах до О. Барвінського дедалі більше цікавиться проблемами розбудови НТШ та змістового наповнення його «Записок». Галицький політик, розуміючи важливість якомога повнішого розуміння молодим колегою хитросплетінь львівського життя, намовляв його приїхати перед літніми вакаціями на кілька днів до Львова, щоб виголосити доповідь на засіданні НТШ та нав'язати потрібні знайомства. Втім, утомлений підготовкою та захистом магістерської дисертації київський учений відмовив: «Дух бодр, а плоть немощна і вимагає відпочинку для осенньої роботи; приїхати ж до Львова на 2–3 дні не можна, бо прийдецца визитуватись, щоб нікого не зачепити. Прошу, одже, за те не гніватися»⁴⁶.

Літні вакації М. Грушевський провів у батьків на Кавказі. У середині серпня він повернувся до Києва, щоб завершити деякі справи та видання. Виряджаючи свого представника до галицької України, київська громада влаштувала прощальне зібрання. Про ці збори їх учасник Олександр Лотоцький писав, що вони були «надзвичайно

³⁷ Барвінський А. Засновання катедри історії України в Львівському Університеті. С. 11–12.

³⁸ Тельвак В. В. Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету: кількісна динаміка, етнічний склад, дидактичні преференції. *Український історичний журнал*. 2023. № 6. С. 288–304; Тельвак В. В., Тельвак В. П. Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету неукраїнського походження: спроба реконструкції. *Eminak*. 2023. 4 (44). С. 57–69.

³⁹ Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskiy through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. 2023. Vol. XXIV/2. P.89–104; Telvak V., Telvak V. Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francisek Ravita-Gavronsky). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 7. С. 46–53.

⁴⁰ Telvak V., Salata O. Reception of Hrushevsky studies: epistolary aspect. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2021. Вип. 20. С. 32–39.

⁴¹ Telvak V., Telvak V. Mykhailo Hrushevsky in Czech historiography (the first third of the 20th century). *Codrul Cosminului*. 2019. Vol. XXV. No. 2. P. 265–286.

⁴² Telvak V., Ilnytskyi V. Mykhailo Hrushevsky and Nicolae Iorga:

scholars' struggle over the national history. *Codrul Cosminului*. 2018. Vol. XXIV. No. 1. P. 53–64.

⁴³ Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przegląd nauk historycznych*. 2021. R. XX. Nr 2. S. 103–125; Telvak V., Yanyshyn B. «Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes» of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 2021. Vol. 25. No. 1. P. 71–90.

⁴⁴ Тельвак В., Луняк Є. Листи Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських. *Український історичний журнал*. 2022. № 5. С. 244–256; Тельвак В. В., Тельвак В. П. Михайло Грушевський у колі французьких колег: проблеми рецепції. *Eminak*. 2022. 4 (40). С. 120–138.

⁴⁵ Державний архів Львівської області. Ф. 26. Оп. 7. Спр. 365. Арк. 6 зв.

⁴⁶ Тельвак В., Дядюк М., упоряд. Листування Михайла Грушевського. Т. 7. С. 49.

урочисті»⁴⁷. Виряджаючи молодого професора у Львів, старші кияни гаряче бажали, щоб він своєю діяльністю «плекав сі почування національної і культурної єдності українського народу, щоби молоде покоління, а саме академічну молодіж, а також і старших робітників згуртував для наукової праці і відвів її від пустих неосяжних мрій та заправив до реальної наукової роботи»⁴⁸. У всіх промовах на прощальній вечірці домінувала метафора «жертви», що її своїм переїздом до незнайомої країни приносить молодий історик власному народу.

Очікувано, що дуже переживали за від'їзд сина до малознаної їм далекої країни батьки історика. Даючи настанови Михайлові перед далекою дорогою, Глафіра Захарівна особливо переймалася, що йому буде самотньо на чужині. Вона згадувала: «Тато також, коли вирішив залишати батьківщину, то подумав про одруження, щоби не їхати одному»⁴⁹. Переживаннями були просякнуті й батькові настанови синові: «Працювати під наукою та в політику не вмішуватися [...]»⁵⁰.

М. Грушевський виїхав з Києва потягом 16 вересня і наступного дня в суботу (29 – за новим стилем) 1894 р. прибув до галицької столиці. До певної міри символічним було те, що нова глава в життєписі молодого вченого розпочалася саме в день його народження. Як знаємо, переїхавши до Львова, історик започаткував нову главу і в історії

культурного та суспільно-політичного життя свого народу.

Висновки. Здійснена реконструкція довела, що переїзд М. Грушевського до Львова на посаду професора кафедри всесвітньої історії з особливим оглядом минулого Східної Європи Львівського університету уможливило вдале поєднання низки суб'єктивних і об'єктивних чинників. Серед останніх згадаємо доволі високий рівень культурної та політичної самоорганізації піддавстрійських українців, які від часу «Весни народів» і до схилку ХІХ ст. належним чином обґрунтували і переконали громадськість у назрілості питання рідномовної вищої школи взагалі й відкриття у Львівському університеті кафедри української історії, зокрема. Серед суб'єктивних чинників переважає персональний фактор, адже як львівські й київські ініціатори цієї культурної акції, так і претенденти на кафедру виявилися цілком свідомі історичної важливості моменту, а тому без роздумів пріоритетували національний обов'язок перед приватним інтересом. В цій ситуації особливо складно було В. Антоновичу, який розуміючи незамінність своєї кандидатури на початку переговорів, усвідомлював також чималу складність викликів новоствореної кафедри. Розпочавши тонку гру з галицькими народовцями, віденськими бюрократами та київськими громадівцями, він майстерно домігся відтермінування часу відкриття кафедри на рік, коли його визначний вихованець здобув магістерський ступень. Бурхливі емоції причетних до створення кафедри осіб віддзеркалювали складність цієї гри, але її ризикованість вповні виправдала епохальна для української інтелектуальної культури результативність діяльності Грушевського-професора.

⁴⁷ Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1934. Ч. 1. С. 62.

⁴⁸ Барвінський А. Засновання катедри історії України в Львівському Університеті. С. 16.

⁴⁹ Цит. за: Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). Київ: «Кий», 2006. С. 409.

⁵⁰ Там само. С. 117.

References

- Barvynskyi A. Zasnovannia katedry istorii Ukrainy v Lvivskomu Universyteti [Foundation of the Department of History of Ukraine at Lviv University]. *Zapysky NTSh*. 1925. T. 141–143. S. 4–5. [in Ukrainian].
- Barvynskyi O. Spomyny z moho zhyttia [Memories from my life]. K.: VD «Stylos», 2010. Tom. 2. 810 s. [in Ukrainian].
- Batenko T. Do pytannia pro zasnovannia kafedry istorii Skhidnoi Yevropy u Lvivskomu universyteti [On the question of establishing the Department of Eastern European History at Lviv University]. *Mykhailo Hrushevskyyi i Zakhidna Ukraina. Dopovidi y povidomlennia naukovoï konferentsii*. Lviv, 1995. S. 23–24. [in Ukrainian].
- Vynar L. Avstriiski uriadovi dokumenty pro pryznachennia M. Hrushevskoho profesorom Lvivskoho universytetu [Austrian government documents on the appointment of M. Hrushevskyyi as a professor at Lviv University]. *Ukrainskyi istoryk*. 1986. Ch. 3–4. S. 76–81. [in Ukrainian].
- Vozniak M. Ol. Konyskyi i pershi tomy «Zapysok» (Z dodatkom yoho lystiv do Mytrofana Dykareva) [Ol. Konyskyi and the first volumes of «Notes» (With an appendix of his letters to Mitrofan Dykarev)]. *Zapysky NTSh*. 1929. T. 150. S. 370–377. [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi M. Avtobiohrafia, 1906 r. [Autobiography, 1906]. *Velykyi Ukrainets: Materialy z zhyttia i diialnosti M. S. Hrushevskoho*. Kyiv: Veselka, 1992. S. 190–205. [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi M. Shchodennyk (1888–1894 rr.) [Diary (1888–1894)]. Kyiv, 1997. 431 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Lvivs'koi oblasti [State archives of Lviv Region – SALR]

Drahomanov M. P., Pavlyk M. I. Perepyska Mykhaila Drahomanova z Mykhailom Pavlykom (1876–1895). T. 6 : (1890–1891) [Correspondence between Mykhailo Drahomanov and Mykhailo Pavlyk (1876–1895). T. 6 : (1890–1891). 1910. 288 s. [in Ukrainian].

Zashkilniak L. M. Hrushevskiyi i Halychyna (do pryizdu do Lvova 1894 r.) [M. Hrushevskiyi and Halychyna (before coming to Lviv in 1894)]. *Ukrainskyi istoryk*. 1996. Ch. 1–4 (128–131). S. 121–132. [in Ukrainian].

Katedra ruskoy istoryi na universytete Lvovskom [Department of Rus' History at Lviv University]. *Delo*. 1893. Ch. 187 y 188. S. 1. [in Ukrainian].

Kucherenko M. O., Pankova S. M., Shevchuk H. V. Ya buv yikh starshyi syn (rid Mykhaila Hrushevskoho) [I was their eldest son (Mykhailo Hrushevskiyi`s family)]. Kyiv: «Kyï», 2006. 662 s. [in Ukrainian].

Levytskyi K. Istoriiia politychnoi dumky halytskykh ukraintsiv 1848–1914 na pidstavi spomyniv [History of political thought of Galician Ukrainians 1848–1914 based on memories]. Zhovkva: Drukarnia oo. Vasyliian, 1926. 736 s. [in Ukrainian].

Lototskyi O. Storinky mynuloho [Pages of the past]. Varshava, 1934. Ch.1. 362 s. [in Ukrainian].

Onopriienko V. Persha kafedra ukrainskoi istorii [First Department of Ukrainian History]. *Kyivska starovyna*. 1994. № 4. S. 76–81. [in Ukrainian].

Pakholkiv S. Ukrainska intelihentsiia u Habsburzkii Halychyni: osvichena verstva y emansypatsiia natsii [The Ukrainian intelligentsia in Habsburg Galicia: the educated class and the emancipation of the nation]. L.: LA «Piramida», 2014. 372 s. [in Ukrainian].

Telvak V. Suchasne hrushevskoznavstvo: zdobutky, vtraty, perspektyvy [Modern Hrushevsky studies: achievements, defeats, prospects]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2021. № 5. S. 4–16. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.004>

Telvak V. Mykhailo Hrushevskiyi ta polsko-ukrainskyi konflikt u Lvivskom universyteti: sprobha rekonstruktsii [Mykhailo Hrushevsky and the Polish-Ukrainian conflict in Lviv university: reconstruction]. *Skhidnoevropeiskiy Istorychnyi Visnyk*. 2017. № 4. S. 28–35. [in Ukrainian]. DOI 10.24919/2519-058x.4.111458

Telvak V. V. Studentska audytoriiia Mykhaila Hrushevskoho Lvivskoho universytetu: kilkisna dynamika, etnichnyi sklad, dydaktychni preferentsii [Student audience of M. Hrushevskiyi at Lviv University: quantitative dynamics, ethnic composition, didactic preferences]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2023. № 6. S. 288–304. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.06.288>

Telvak V. V., Telvak V. P. Mykhailo Hrushevskiyi u koli frantsuzkykh koleh: problemy retseptsii [Mykhailo Hrushevsky in the works of his French colleagues: problems of reception]. *Eminak*. 2022. 4 (40). S. 120–138. [in Ukrainian]. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.4\(40\).610](https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).610)

Telvak V. V., Telvak V. P. Studentska audytoriiia Mykhaila Hrushevskoho Lvivskoho universytetu neukrainskoho pokhodzhennia: sprobha rekonstruktsii [Mykhailo Hrushevskiyi's student audience of non-ukrainian origin at Lviv University: reconstruction attempt]. *Eminak*. 2023. 4 (44). S. 57–69. [in Ukrainian]. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.4\(44\).674](https://doi.org/10.33782/eminak2023.4(44).674)

Telvak V., Diadiuk M., uporiad. Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. T. 7: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho z Oleksandrom Barvinskym [Correspondence of Mykhailo Hrushevskiyi. T. 7: Correspondence of Mykhailo Hrushevskiyi with Oleksandr Barvinskyi]. Lviv; Kyiv; Niu-York; Ostroh, 2018. 208 s. [in Ukrainian].

Telvak V., Kurylyshyn K., Telvak V. Mykhailo Hrushevskiyi ta chasopys «Dilo»: spivpratsia, konflikty, retseptsii (do 1914 r.) [Mykhailo Hrushevskiyi and «Dilo» newspaper: cooperation, conflicts, reception (before 1914)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. 2022. Vypusk 28. S. 347–371. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.28.347>

Telvak V., Luniak Ye. Lysty Andre Mazona do Mykhaila ta Kateryny Hrushevskiykh [Andre Mazon's letters to Mykhailo and Kateryna Hrushevskiyi]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. № 5. S. 244–256. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.204>

Telvak V., Radchenko O., Yatseniuk T. Propozytsiia filosofskoho fakultetu Lvivskoho universytetu shchodo kandydatury profesora kafedry istorii Ukrainy: tekst dokumentu ta kontekst podii [Proposal of the Faculty of Philosophy of Lviv University regarding the candidacy of a professor of the Department of History of Ukraine: text of the document and context of events]. *Vis Yevropy*. 2024. Vyp. 5. S. 23–41. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.69550/3041-1467.5.319897>

Telvak V., Sabinskyi M. «Boi za Hrushevskoho»: doba Ukrainskoi revoliutsii v dyskusiiakh diaspornykh intelektualiv povoiennoho dvadtsiatylittia [«Battles for Hrushevskiyi»: era of Ukrainian Revolution in diaspora intellectuals discussions of post-war twenty years]. *Eminak*. 2022. 1 (37). S. 100–109. [in Ukrainian]. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.1\(37\).574](https://doi.org/10.33782/eminak2022.1(37).574)

- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv – CSHAUK]*
Telvak V., Ilnytskyi V. Mykhailo Hrushevsky and Nicolae Iorga: scholars' struggle over the national history. *Codrul Cosminului*. 2018. Vol. XXIV. No. 1. P. 53–64. [in English].
- Telvak V., Pedych V., Telvak V. Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. 2021. Vol. 20. P. 239–261. [in English]. DOI: 10.4467/2543702XSHS.21.009.14040
- Telvak V., Salata O. Reception of Hrushevsky studies: epistolary aspect. *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk*. 2021. Вип. 20. С. 32–39. [in English]. DOI: 10.24919/2519-058X.20.240046
- Telvak V., Telvak V. Mykhailo Hrushevsky in Czech historiography (the first third of the 20th century). *Codrul Cosminului*. 2019. Vol. XXV. No. 2. P. 265–286. [in English]. DOI: 10.4316/CC.2019.02.002
- Telvak V., Telvak V. The First Institutional Encyclopaedia in Ukraine. *Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: Entsyklopediya (Shevchenko Scientific Society: Encyclopaedia)*. *Studia Historiae Scientiarum*. 2022. Vol. 21. P. 423–432. [in English]. DOI: 10.4467/2543702XSHS.22.013.15979
- Telvak V., Telvak V. Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavronsky). *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk*. 2018. Вип. 7. С. 46–53. [in English]. DOI: 10.24919/2519-058X.7.130671
- Telvak V., Yanyshyn B. «Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes» of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 2021. Vol. 25. No. 1. P. 71–90. [in English]. DOI: 10.17846/SHN.2021.25.1.71-90
- Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevsky through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. 2023. Vol. XXIV/2. P. 89–104. [in English]. DOI: 10.31648/ep.9668
- Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przełd nauk historycznych*. 2021. R. XX. Nr 2. S. 103–125. [in English]. DOI: 10.18778/1644-857X.20.02.05